

Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarının müxtəlifliyi

Aynur Bədəlova¹

XÜLASƏ

Azərbaycan dilini zənginləşdirən, onun təkrarsız, rəvan və aydın ifadəsinə yol açan əsas vasitələr dilimizdə işlənən sinonimlər, antonimlər və omonimlərdir. Dilimizin zəngin leksik ehtiyatı hər bir ifadəni özünəməxsus mənə çalarları ilə zənginləşdirərək fikirləri dəqiq, aydın və canlı ifadə etməyə imkan yaradır. Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarının müxtəlifliyi onun zənginliyinin başlıca göstəricisidir. Məqalədə Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarını formalaşdıran sinonimlər, antonimlər və omonimlərə dair elmi-nəzəri yanaşmalar, onların müxtəlif üslubi funksiyaları və xüsusiyyətləri, həmçinin bu sahədə aparılan elmi-tədqiqatlara əsaslanan yanaşmalar təhlil olunur. Azərbaycan dili qoruyub saxlamalı və gələcək nəsillərə ötürməli olduğumuz zəngin milli sərvətimizdir.

AÇAR SÖZLƏR

üslubi imkanlar, ifadə, dilin funksiyaları, söz ehtiyatı

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 19.07.2025

Qəbul edilib: 11.10.2025

¹ Müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0002-9288-6218> | badalovaaynur@gmail.com

The Variety of Stylistic Possibilities of the Azerbaijani Language

Aynur Badalova ¹

ABSTRACT

The main means that enrich the Azerbaijani language and pave the way for its unique, smooth and clear expression are synonyms, antonyms and homonyms used in our language. The rich vocabulary of our language enriches each expression with its own shades of meaning, allowing us to express ideas precisely, clearly and vividly. The diversity of the stylistic possibilities of the Azerbaijani language is the main indicator of its richness. The article reflects the scientific and theoretical justifications for synonyms, antonym and homonyms that determine the stylistic possibilities of the Azerbaijani language, their various stylistic functions, features, and approaches in scientific research. The Azerbaijani language is a rich treasure that we must preserve and pass on to future generations.

KEYWORDS

stylistic possibilities, expression, language functions, vocabulary

ARTICLE HISTORY

Received: 19.07.2025

Accepted: 11.10.2025

¹ Teacher, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0002-9288-6218> | badalovaaynurrr@gmail.com

Giriş

Azərbaycan dili xalqımızın milli sərvəti, mədəni kimliyimizin ayrılmaz hissəsidir. Dilimizin zənginliyi onun geniş söz ehtiyatı və üslub vasitələrinin müxtəlifliyi ilə tənzimlənir. Minlərlə leksik vahiddən ibarət olan Azərbaycan dilinin lüğət fondu daim yeni sözlərlə zənginləşir. Dilimizin zəngin söz ehtiyatı hər bir ifadəni özünəməxsus mənə çalarları ilə zənginləşdirərək fikirləri dəqiq, aydın və səlis şəkildə ifadə etməyə imkan yaradır. Azərbaycan dili rəngarəng və ifadə baxımından zəngin bir sistemdir ki, hər bir insan öz hiss və düşüncələrini düzgün söz seçimi ilə ən yüksək səviyyədə ifadə edə bilər. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminin zənginliyi də dilin üslub imkanlarının öyrənilməsi kontekstində xüsusilə qeyd olunmalıdır. Dilimizdə nitqi ifadəli və canlı edən çoxsaylı sabit söz birləşmələri mövcuddur.

Azərbaycan dilinin üslub imkanlarının müxtəlifliyi onun zənginliyinin əsas göstəricisidir. A. Tağıyevanın qeyd etdiyi kimi: *“Azərbaycan dilində ən dərin duyğuları, ən incə mənaları istədiyən şəkildə çox müxtəlif bədii boyalarla ifadə etmək olur. Bu dil elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etməyə qadir olduğu kimi, bədii təfəkkürün gözəl nümunələrini yaratmaq üçün də çox yararlıdır”* (Tağıyeva, 2007).

Azərbaycan dilində elmi mülahizələr irəli sürmək, lirik şeirlər yazmaq, işgüzar yazışmalar aparmaq, eləcə də dərin məzmunlu, obrazlı və emosional bədii əsərlər yaratmaq mümkündür. Hər üslubun özünəməxsus xüsusiyyətləri və qaydaları mövcuddur ki, onların hər biri zəngin və aydın Azərbaycan dilinin tərkibində birləşərək dilimizin funksional çevikliyi təmin edir. Dilimizin fonetik sistemi asan qavranılan, ahəngdar səslənən ifadələrin yaradılması üçün əlverişli zəmin yaradır. Azərbaycan poeziyası bunun bariz nümunəsidir: şeirlərimiz rəvan, musiqili və valehedicidir. Başqa dillərdən keçmiş söz və ifadələr də Azərbaycan dilini zənginləşdirmiş, ifadə imkanlarını genişləndirmişdir. Bu alınma sözlər dilimizə yeni mənə çalarları əlavə edərək onun üslubi və semantik sərhədlərini daha da genişləndirmişdir.

Azərbaycan dilinin zənginliyi onun ədəbi irsinin zənginliyi ilə xarakterizə olunur. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətai, Mirzə Fətəli Axundov və digər görkəmli şair və yazıçılar bu dildə dünya ədəbiyyatı səviyyəsində əsərlər yaratmışlar. Onlar canlı və təkraredilməz xarakterlər yaratmaq, dərin hiss və düşüncələri ifadə etmək, emosional çalarları ustalıqla çatdırmaq üçün Azərbaycan dilinin geniş imkanlarından məharətlə istifadə etmişlər. *“Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. Azərbaycan dili hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaradan səslər sistemində, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir”* (Bayramov, Məhərrəmov, İsgəndərzadə, 2015, s. 12).

Azərbaycan dilini zənginləşdirən, onun təkrarsız, rəvan və aydın ifadəsinə yol açan əsas vasitələrdən biri dilimizdə işlənən sinonimlər, antonimlər və omonimlərdir. Tədqiqatın məq-

sədi dilimizin zənginliyini şərtləndirən bu leksik vahidlərin ifadə imkanlarına geniş şəkildə nəzər salmaqdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi isə bu üslubi vasitələrdən yerində və düzgün istifadə imkanlarını müəyyənləşdirmək, onların müxtəlif üslub funksiyalarını təhlil etməkdən ibarətdir.

Metodlar

Azərbaycan dilinin leksikası ilə bağlı kifayət qədər elmi araşdırmalar, metodik vəsaitlər, müxtəlif məqalələr və geniş təhlillər mövcuddur. Bu tədqiqatın aparılmasında sistemli təhlil və şərh metodu, müxtəlif məlumatların toplanılması nəticəsində ümumiləşdirmə metodu, həmçinin müqayisəli analiz üsulu tətbiq olunmuşdur. Ümumilikdə aparılan araşdırmalarda və əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilməsində analiz, sintez, induksiya, deduksiya və ümumməntiqi metodlardan istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Araşdırmalar və ümumi təhlillər nəticəsində məqalədə Azərbaycan dilinin zənginliyinə dəlalət edən bir çox üslubi vasitələrə nəzər salınmış, sinonim, antonim və omonimlərin istifadə imkanlarının nəzəri və linqvistik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Məna çalarlarına və üslubi funksiyalarına görə fərqlənən bu sözlərin tədqiqi bir sıra mühüm nəticələrin əldə olunmasına imkan yaratmışdır. Məqalədə irəli sürülən elmi nəticələr filologiya fakültələri üçün hazırlanacaq proqramlar, dərsliklər və dərs vəsaitlərinin tərtibi zamanı nəzərə alınə bilər. Eyni zamanda ali məktəb tələbələri üçün seminar məşğələlərində və ya imtahanlara hazırlıq zamanı bu məqalə elmi-nəzəri mənbə kimi faydalı ola bilər.

Müzakirə

Sinonimlər yazılışı və tələffüzü fərqli, lakin mənacə bir-birinə yaxın və ya oxşar olan sözlərə deyilir. Bu sözlər məna çalarları və üslub xüsusiyyətlərinə görə fərqlənsələr də, istifadə kontekstindən asılı olaraq bir-birini həm əvəz edə bilər, həm də əvəz etməyə bilər. Məsələn, “*sürətli*” sözünün sinonimləri “*cəld*”, “*çevik*”dir. “*Ürək*” sözünün sinonimi isə “*qəlb*”dir (Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti, 2007). Birinci nümunədə sinonimlər bir-birini əvəz etsə də, ikinci nümunədə bu hər zaman mümkün olmur.

Sinonimlərdən istifadə yazıcının yaradıcı mövqeyini, üslub seçimini və təsvir olunan hadisəyə münasibətini ifadə edir. Bu sözlər nitqdə aydınlaşdırıcı funksiyaya malikdir və fikrin daha dolğun çatdırılmasına kömək edir. Sinonimlər eyni zamanda izahedici funksiyada, yəni ifadə olunan anlayışların müqayisəsində də istifadə edilə bilər. Bu zaman müəllif onların semantik fərqlərinə xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, “dəvət etmək” və “çağırmaq” sözləri bir-birinin sinonimi sayılsa da, hər iki sözün istifadəsi kontekstə görə

fərqli təsir bağışlaya bilər. Məsələn, “müəllimi konfransa dəvət etmək” ifadəsi “müəllimi konfransa çağırmaq” ifadəsinə nisbətən daha məqsədəuyğun səslənir.

Sinonimlərin ən mühüm üslub funksiyası mətn daxilində eyni sözlərin təkrarına yol verməmək üçün əvəzetmə funksiyasını yerinə yetirməsidir. Bu funksiya xüsusilə dialoq zamanı yaranır. Sinonimlərin həm linqvistik, həm də kontekstual ola biləcəyinə diqqət yetirmək vacibdir. Yazıçı bəzən mətndə sözləri birləşdirərək yeni kontekstual sinonimlər yaradır və bununla da həmin sözlərin mənalарının müəyyən cəhətlərini vurğulayır. M.Ağasiyeva yazır: *“Sözün informativ yüklü linqvistik vahiddən poetik məzmunlu bədii detala çevrilməsi hadisəsinin müşahidə olunduğu məqamlardan biri də sinonimlərin işlənməsi ilə bağlıdır. Aydındır ki, sinonimlərin bir cümlə daxilində işlənməsi, yəni eyni mənanın ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunması mətnin verdiyi informasiyanı yeniləmir və yaxud artırır, yalnız onun emosionallığını, təsir gücünü çoxaldır, təkrarlardan uzaqlaşdırır”* (Ağasiyeva, 2019).

Sinonimlərdən istifadə söz ustalarına geniş üslubi imkanlar təqdim edir. Emosional nitqdə sinonimlərin birləşdirilməsi mənəni daha dəqiq, obrazlı və təsirli şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Sinonimlərin müxtəlif üslub funksiyalarını təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, sinonimlik çərçivəsində mövcud olan sabit əlaqələr və lüğətdə sistemli şəkildə qurulan münasibətlər nəticəsində hər bir sinonim digərinə nisbətən nitqdə fərqli formada qavranılır. Sinonimlik leksik vasitələrin seçimində geniş imkanlar yaratsa da, dəqiq ifadənin tapılması müəllifdən xüsusi qabiliyyət tələb edir. Bəzən sinonimlərin incə fərqlərini, onların hansı semantik və ya emosional-ekspressiv çalarları ifadə etdiyini müəyyən etmək asan olmur.

Lüğətlərdə sözlərin semantik xüsusiyyətlərini əks etdirən antonimlər isə mənəni bir-birinə zidd olan sözlərdən ibarətdir. Məsələn: *doğru – yalan, xeyir – şər, danışmaq – susmaq, gülmək – ağlamaq* və s. (Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti, 2007).

Müasir leksikologiyada sinonimlik və antonimlik anlayışları, müvafiq olaraq, sözlərin əvəzlənməsi və ziddiyyət münasibətlərinə əsasən qruplaşdırılır. Sinonimlik sözlərin semantik yaxınlığı ilə, antonimlik isə semantik fərqlə xarakterizə olunur. Dildə antonimlərin mövcudluğu reallığın ziddiyyətli və mürəkkəb təbiətinin dil vasitəsilə əks olunmasının göstəricisidir. Buna görə də təzadlı sözlər ifadə etdikləri anlayışlar kimi bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, “yaxşı” sözü düşüncəmizdə “pis”, “uzaq” sözü “yaxın”, “sürət” sözü isə “yavaş” anlayışını xatırladır. Bu nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, antonimlər yalnız bir-birini inkar etmir, həm də bir-birinin təəvvür olunmasına kömək edir.

Bəzi hallarda nitqdə hətta mənəni yaxın olan sözlər də təzadlı təqdim oluna bilərlər. Məsələn: *“Alim çoxdur, ağıllı insan azdır”*, *“Tonlarla tanış var, amma dost yoxdur”* kimi cümlələrdə sözlərin kontekstdə qarşılaşdırılması təzad yaratsa da, bu sözlər antonim hesab olunmur. Nitqdə danışanların təfəkküründə anlayışların bir-birini inkar etməsi cümlə daxilində təzad yaratsa da, bu sözlər bir-birinin antonimi hesab edilmir. Məsələn: *valideynlər*

və uşaqlar, qardaş və bacılar, ay və günəş və s. bu kimi sözlər antonim hesab edilmir, çünki antonimlik əksmənalı sözlərin müntəzəm qarşılaşdırılmasına əsaslanır.

Antonimlərin əsas üslub funksiyası antitezanı ifadə edən leksik vasitə olmaqdır. Üslub vasitəsi kimi antiteza xalq dilində, xüsusilə atalar sözlərində geniş yayılmışdır: “Bilməmək eyib deyil, öyrənməmək eyibdir”, “Ölmək asandır, yaşamaq çətinidir”, “Güclü həmişə acizləri günahlandırır”.

Publisistlər tez-tez antitezaya müraciət edərək jurnalist nitqinin canlılığını təmin edirlər. Antonimlər müxtəlif ifadələri və ya bir ifadənin xüsusiyyətlərini müqayisə edərəkən mənanı aydınlaşdırmağa kömək edir, zamanla baş verən dəyişiklikləri və müxtəlif subyektlərin qavrayış fərqlərini göstərir. Sinonimlər kimi antonimlər də məzmunlu ola bilər. Antonimlərin istifadəsi müəllifə məntiqi cəhətdən əlaqəli mühakimələr zəncirini qurmağa, obyektləri və onların xüsusiyyətlərini müqayisə etməyə imkan verir. M.Məmmədova qeyd edir: “*Antonimlər sözlərin mənası ilə əlaqədardır. Kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan əlamətli sözlərlə əlaqədardır, əks əlamətlərin əlaqəsini göstərir. Qarşı qoyulma mütləqdir, yalnız əks cəhətlə əlaqədardır*” (Məmmədova, 2019).

Antonimlərdən məharətlə istifadə bədii nitqə xüsusi rıqqət və rəngarənglik verir. Bir çox dolğun ifadələrin təsir gücü məhz antonimlərin ustalıqla işlədilməsi ilə izah olunur. Məsələn, “Mən kədərlənirəm, çünki sən xoşbəxtsən” (Lermontov), “Nifrətdən yorulan ürək sevməyi öyrənməz” (Nekrasov). Antonimlərdən istifadə yazıcının dünyagörüşü və üslubunun mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirir. Onlar əşya və hadisələrin ziddiyyətli mahiyyətini açmağa kömək edir və nitqin emosionallığını artırır. Yazıçılar antonimlər vasitəsilə danışığı nitqinin çalarlarını özünəməxsus vurğu və intonasiyalarla çatdırırlar.

Omonimlər – semantik cəhətdən tamamilə fərqli mənalara malik, eyni cür yazılan sözlərə deyilir. Məsələn, *yaxalamaq, yar, yad, var, vurğu, uçqun, top, yaş, bağ* və s. (Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti, 2007).

Bu sözlər arasındakı məna fərqləri az əhəmiyyət kəsb edir, çünki onların xarici oxşarlığı əsas amildir. G. Əliyeva qeyd edir: “*Omonimlik hadisəsi mütəmadi olaraq tədqiq olunan və öz aktuallığını bütün dövrlərdə qoruyub saxlayan dil məsələlərindəndir. Buna səbəb omonimlik hadisəsinin bütün mənalı dil vahidlərini əhatə edə bilən semantik hadisə olmasıdır. Dil vahidlərinin məna tərəfi isə hər zaman diqqət mərkəzindədir, çünki aparılan tədqiqatların tamlığı üçün ikitərəfli dil vahidlərinin forması kimi eyni şəkildə məna tərəfinin də həmin tədqiqatlara cəlb olunması zəruridir*” (Əliyeva, 2022, s. 4).

Omonim sözlərin eyni şəkildə yazılması təsadüfi xarakter daşısa da, onların ifadə zənginliyi daim diqqəti cəlb edir. Omonimlər lüğətində qeyd olunur: “*Omonimlərə ancaq bir cütlük kimi baxmaq olmaz. Bu cür münasibət omonimlərin dəyişməz, sabit olduğunu qəbul etməkdən irəli gəlir. Halbuki başqa dil hadisələri kimi omonimlər də dəyişir. Dəyişmə tədricən olur, müəyyən şərait və səbəblərlə bağlıdır. Omonimlərin kəmiyyəti bir tərəfdən fəal və qarşısıalınmaz şəkildə canlı affiksial elementlərlə isim, feil və bəzən də sifətlərdən*

törəyərk artır. Digər tərəfdən isə həmin dövrdə omonimlər fasiləsiz olaraq yox olub gedir” (Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti, 2007).

Yazıçılar ifadəlilik yaratmaq üçün omonimlərdən xüsusi üslubi vasitə kimi istifadə edirlər. Belə bir fikir mövcuddur ki, “sözün mənası həmişə məzmunludur”, yəni məndəki hər hansı bir söz onun işlədildiyi kontekstə uyğun, özünəməxsus və xüsusi mənaya malikdir. Lakin biz bu fikirlə tam razılaşa bilmərik. Məndəki sözlərin böyük əksəriyyəti əsasən leksik mənasında ifadə olunur. Bununla belə, nadir hallarda sözlərin xüsusi, müəllifə məxsus mənalarda işlənməsi hallarına da rast gəlinir. S. Cəfərov bununla bağlı qeyd edir: *“Omonimlərin əmələgəlmə prosesi dilimizdə yeni bir hadisə deyildir. Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Bu hadisə, xüsusilə bu gün, isim və ya feillərə mənsub olan omonim sözlərdə özünü daha çox göstərir. Müasir dilimizdə bir çox sözlər vardır ki, onlar həm isim, həm sifət, həm də feil olur. Bundan əlavə, başqa nitq hissələrində də omonimləşmə özünü göstərir. Bütün bu proses leksik omonimlərin yaranması üçün əsas olmuşdur”* (Cəfərov, 2007, s. 21).

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan dilinin zənginliyi onun mürəkkəb, rəngarəng, aydın, ifadəli və musiqili ədəbi dil kimi formalaşması ilə bağlıdır. Bu dil bizim qoruyub saxlamalı və gələcək nəsillərə ötürməli olduğumuz zəngin milli sərvətimizdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin bu məsələyə münasibəti xüsusilə əhəmiyyətlidir: *“Öz dilini sevməyən adam öz tarixini bilə bilməz. Ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz. Füzulini oxuya bilməz. Cəlil Məmmədquluzadəni oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməsə, o, tariximizi bilməyəcək, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda vətənpərvərlik duyğuları, hissiyyəti olmayacaq”* (Həbibova, 2018).

Hər bir vətəndaş öz ana dilində səlis danışmağı, fikir və düşüncələrini bu dildə düzgün şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdır. Danışqı zamanı təkrarçılığa yol verməmək üçün sinonimlərdən, nitqin obrazlılığını və emosionallığını artırmaq üçün isə antonimlərdən və omonimlərdən istifadə etmək vacibdir. Gəlin dilimizi sevak və qoruyaq, çünki hər bir xalqın varlığını, tarixini, mədəniyyətini və milli kimliyini yaşadan əsas amil onun milli sərvəti olan ana dilidir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti*. (2007). “Şərq-Qərb”.
2. *Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti*. (2007). “Şərq-Qərb”.
3. *Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti*. (2007). “Şərq-Qərb”.
4. Ağasiyeva, M. (2019). Qantəmirin nəsr dilində sinonimlərin üslubi imkanları. *Elmi xəbərlər*, 15(3), 15–18.
5. Bayramov, A., Məhərrəmov, Z., İsgəndərzadə, M. (2015). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti* (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). “Ulu”.
6. Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Leksika*. “Şərq-Qərb”.
7. Əliyeva, G. (2022). *Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin omonimliyi*. “Avtoreferat”.
8. Həbibova, P. (2018, 1 avqust). *Ümummilli lider Heydər Əliyevin dilimizə olan böyük sevgisi*. Mod.gov.az. <https://mod.gov.az/az/pre/23679.html>
9. Məmmədova, M. (2019). Antonimlik leksik-semantik kateqoriya kimi. *Elmi əsərlər*, 1, 24–27.
10. Tağıyeva, A. (2022, 27 iyul). *Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin dillərindən biridir*. İkisahil.az. <https://ikisahil.az/post/332844-azerbaycan-dili-dunyanin-en-zengin-dillerinden-biridir>